

İbadova Elza Kamal40

**XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA “ARTIQ ADAM” KONTEKSTİNDƏ
QƏHRƏMAN VƏ ANTIQƏHRƏMAN QALEREYASI**

Toplu psixologiyası və onun ədəbiyyatda imkanı. XX yüzillikdə aqlın və biliyin öndərliyi ilə ortaya çıxan sənayeləşmə, dünyanın yeni bir düşüncə ilə qavranılmasına səbəb olan bir zaman kəsimi başladı. Bu zaman çərçivəsində başdöndürücü bir dəyişikliklə qarşılaşan insan, düşüncə və duyğu dünyasında böyük sarsıntı, qırılma yaşayaraq, onun insana bəxş edilən dünyanı metafiziki bir perspektivlə deyil, rasionalist bir baxış bucağı ilə baxmağa çalışırdı. İnsanın rasionalist baxışı nəticəsində inkar etmənin ardından, ilahi qüvvəyə, baxışlara münasibətdə sərbəst olan yeni bir kimlik inşa etdiyini görürük. Bu yeni kimlik sənətdən fəlsəfəyə, siyasətdən iqtisadiyyata qədər bir çox sahəni əhatə edir, XX yüzilliyin insanın necə bir düşüncəyə sahib olduğunu göstərməklə böyük önəm daşıyırdı.

Yeni düşüncə, yeni insan tipini –ideal cəmiyyət, ideal insan zəkasına sahib olmaq ilahi dəyərlərlə əhatəli, azadlığı başqa bir varlığın əlinə təslim edilən və toplu psixologiyası içərisində olan bir mühitdə yaratmaq çox asan deyildir. Ona görə də bunun üçün insanın özünü tanıması və fərqi varması üçün mühit, xalq toplu olaraq adlandırılan bu cəmiyyətdə yaşaması və onları çözməsi lazım idi. Beləliklə, toplu kimdir? Toplu ona məcburən yeridilən, gücü istək qarşısında aşağı olan, fərqli olmaqdan qorxan, özünə xas cəhəti olmayan və varlığını ancaq başqa bir varlıqdan hərəkətləri ilə seçməyə çalışan əhliləşdirilmiş bir insan qrupudur. [1,196] Bu qrup içində yaşayan insan da, ümumiyyətlə, yaradan və qanunlar önündə bərabər qəbul edilmiş və onlara biçilən əxlaq normalarını qeyri-şərtsiz qəbul edirlər. “Toplu” düşüncəsi ilə yaşanılan bir cəmiyyətdə “ yeni insan” tipləri hər zaman var olmuş və bu çətin yolda üzərlərinə düşən missiyanı yerinə yetirməyə çalışmışlar.

Dünyagörüşü ilə cəmiyyətin, toplumun dəyərlərini rədd edən və onlardan fərqli bir dəyərlər sistemi yaradan cəmiyyət üçün “artıq adam” lar, bu cür davranışları ilə yalnız və yad bir varlıq olaraq toplumun içində yaşamağa davam edirlər. Onların toplum içində bu cür rəftarı, bir dəyişmə və yenilənmə sonrası olmasına rəğmən “insanların bir amalı olmalıdır, iradəni deməlidir ki, dünyanın, həyatın bir amalı olmalıdır” [7,38] fikrində vurğulandığı kimi, yaşamağın amalına yönəlir. Beləcə, yüksək bir amalla yola çıxan “artıq adam”ların öz fikirlərini təbliğ etməsi üçün öz məni kəşf etməyə və iradəsindən istifadə etməyə insanlara ehtiyac duymağı və onları oyandırmaq istəyi görülür. Bu dövrdə cəmiyyətin psixososial mühitinin önəmli aspektlərindən olan bu ədəbi tip, qabiliyyətlərini heç bir sahədə istifadə etməyə və ya edə bilməyə bir çox arzuları olan, lakin hədəflərinə çatmayan, sözdən çox iş görməyə meyilli olan, heç cür hərəkətə keçməyə, cəmiyyətlə, özünün iç dünyası ilə, həyatın gerçəklikləri ilə ziddiyyətli adamları təmsil edir.

Belə baxış bucağında Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər” əsərinin “kefli” İsgəndəri dünyagörüşünün yaşadığı toplumun səviyyəsindən çox üstün olduğu düşüncəsi ilə özünə qapanmasına içki ilə də özünün yalnızlığına və yadlaşmasına (antiqəhrəman olmağına) səbəb olur. Bu ziddiyyətdə İsgəndər “artıq adam”a çevrilərək yalnızlığı bir imtiyaz kimi qəbul edir və çoxluq halında yaşayan, düşünən insanlardan fərqli bir duruş sərgiləyir.

Cəmiyyət üçün antiqəhrəman olan İsgəndərin ailəyə qadına baxışını ənənəvi inancdan, baxışdan fərqli görürük. Onun monoloqunda bu aydın görülür. Dram əsərlərində müəllif epik-lirik təsvirlərdən, hadisələr, obrazlar haqqında mühakimə yürütmək imkanlarından məhrumdur. Müəllif öz fikrini, ideyasını obrazların nitqi vasitəsi ilə verir. Bu tipli əsərlərdə obrazların nitqi özünü iki şəkildə göstərir: monoloq, dialoq. Monoloq qəhrəmanın özünün özü ilə, dialoq isə digər iştirakçılarla danışmasına deyilir. [Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки. Amma indi də növbə mənimdir. Mən deyirəm ki, siz niyə bu balaca uşaqları (qızları göstərir) zornan gətirib qatdız bu fahişəxanaya. Söz yox siz bunlara deyəndə ki, səni verirəm bu şeyxə, bu biçarələr çıxır –bağırıldılar və sizin çirkli ayaqlarınızı öpə-öpə yalvarırdılar: Ata aman gündür, məni anamdan ayırma” [6,428] Lakin bu baxış onu qəhrəmana çevirmir. Bu çirkinlikləri görsə də heç nə edə bilməyərək “ içki düşkünü” olaraq antiqəhrəmana çevrilir. Monoloqunda da özünün cəmiyyətin eybəcərliklərini dəyişmək iqtidarında olmadığını, buna görə kimsədən artıq olmadığını deyir: cibimdən bir bomba çıxarıb (əlini uzadıb cibindən araq şüşəsini çıxarıb) bir bu evi bir saniyənin içində havaya dağıdıb, İsfahan lotusunu kərpiclərin altında diri-diri dəfn edərdim. Amma qorxmayın mənim əlimdən elə şey gəlməz”. [6,429]

Əsərdə İsgəndərin antiqəhrəman olmasının səbəbi də mühitlə razılaşmamaq, ziddiyyət yaşaması, ruhən həyat sürməsi onun cəmiyyət üçün “artıq adam” olmasına gətirib çıxarır.

Kefli İsgəndərin “artıq adam” olması bununla bərabər antiqəhrəman olması üçün belə bir cəmiyyətə ehtiyac var idi. Belə bir cəmiyyət bu tip insanı necə bir dəyişim yolu keçdiyini göstərən bir mexanizmdir. Dövrünə görə, təhsilli, dünyagörüşü çox olan İsgəndər öz məni tanımağa başlamasıyla birlikdə bu məni reallaşdırmaq üçün qüvvəsi olmamasından təhsil aldıqdan sonra bu cəmiyyətə qayıdaraq

“artıq adam” tipinə çevrilir. Ancaq dövrün insanların eyni problemləri üzərində fikir bildirdiklərini, çoxluğun toplu düşüncələrini öz düşüncələri kimi göstərdiklərini, düşünənlərə dəyər vermək lazım olduğu halda, hər vəziyyətdə insanın özünü dərk etmədiyi və sadə, sıradan düşüncəyə sahib olan “toplu” psixologiyasının içində olduqlarına qərar verirlər. Belə olduğu halda da, mübarizədən çəkinərək “kefli” olaraq əzik və heç bir hərəkət etməyərək antiqəhrəman olurlar. Cəmiyyətdə olan qanunları rədd edir və insanlara yaxınlaşmaqda çətinlik çəkir. Təhsillidir, lakin sistemli bir şəkildə deyildir. Dərin fikirləri və fəlsəfi görüşləri vardır, amma bu da xarakterini tamamlamağa yetmir və heç kimə də fayda gətirmir. Bu “artıq adam” çox gözəl, axıcı və valehedici danışır, hərəratlı müzakirələrə girərək olduğu ortamda, bütün vədlər, planlar sözdə qalır. Dərindən hiss etdiyi yarasızlıq duyğusu içində hər zaman kin və nifrət qırıntılarının qalmasına səbəb olur. Bütün bu sadaladığımız mənfi xüsusiyyətlərə rəğmən ümumi olaraq, “artıq adam” tipi ədəbiyyatda cəmiyyətin sosial-psixoloji vəziyyətini bildirməkdə və əsərlərdəki digər qəhrəmanların müsbət xüsusiyyətlərinin ön plana çıxarılmasında önəmli rolü əvəzsizdir.

“Ölülər” səltənətində insanları qayəsiz, savadsız, gələcəksiz və miskin insanlar olaraq dəyərləndirən İsgəndər onların qüsurlarını düzəltmək yerinə bunu qəbul edərək “təslim” olmuş kimi və onların yeniliklərə qarşı duyduğu nifrəti müzakirə edir. Yaşadığı mühit tərəfindən anlaşılmayan və tərslənməyinə rəğmən o yenə də bildiklərini anlatmağa, onların gözlərini açmaları üçün çabalamağa davam edir. Ancaq gülüş hədəfinə çevrilməsi və ciddi qəbul edilməməsi onu yaşadığı mühitdən təcrid edir. Bu təcrid olunmaqla da antiqəhrəmana çevrilir.

XX əsrin 20- ci illərində cəmiyyət üçün “artıq adam”a çevrilənlər qalereyasında Cəfər Cabbarlının “Aydın” əsəri

Aydın qəhrəmandır (baxmayaraq ki, o da İsgəndər kimi içir). Aydın əsərin baş qəhrəmanı, romantik xəyalları puç olmuş, maddi və mənəvi böhran içərisində çabalayan, zəmanəsinin “artıq adam”ıdır. Onun xəyalları reallığa uymasa da, ülvə mahiyyət daşıyır. Obrazın danışığı və rəftarında, məntiqi mahiyyətində insanlığın və ayrıca bir fərdin həqiqi mövcudluğunun bədii təsdiqi vardır. Elə həmin təsdiq də mübarizə üçün təkən rolü oynayır. Artıq İsgəndərdən fərqli olaraq, burada mübarizlik var. Onun monoloqunda bu öz əksini tapır: “Mən bir həqiqətəm, mən bir heç deyiləm” [2,197]. Aydın faciəsi isə onu “artıq adam”a çevirən onun “bir həqiqət” olduğunu etiraf edən mühitin olmasıdır. O, rəzil mühiti dərk edərək onun ittihamçısına çevrilir.

Özünü tapma zamanı çərçivəsində həyata, insanlara, cəmiyyətə fərqli bir baxış bucağı gətirən qəhrəmanın bu fikirləri, düşüncələri ilə yaşadığı mühitdə həm fiziki, həm də ruhən yalnız qalır. Mübarizəni davam etdirə bilməyərək, inandığı fikirlərə qarşı mühitin acımasızlığını görən qəhrəman, onlara bir müqavimət olaraq kənara çəkilərək istehza ilə gülərək göstərmişdir. Aydının da içkiyə qurşanması əsrin əvvəllərində olan İsgəndər kimi acizlikdən yox, çilgınlığın, özünüdərkən “dünya kədəri” ilə sıx bağlıdır. Aydın özü üçün heç nə edə bilməsə də özünün məhvi bahasına Gültəkinin simasında onu və onun kimilərinin səhvlərini dərk etməsinə nail olaraq qəhrəman oldu. Hər ikisi cəmiyyət üçün “artıq adam”lar qalereyasında transformasiya olurlar.

Oqtay Eloğlu “artıq adam” kontekstində.

Antiqəhrəman- kefli İsgəndər, qəhrəman- Aydın, Aydından sonra – Oqtay Eloğlu nəsrli qəhrəman olaraq daha mübariz, xalqın oyanışına laqeyd dura bilməyən səhnə fədaisi olaraq bir obraz kimi qarşımıza çıxır.

Əsərin qəhrəmanı Oqtay- kasıbdır, bacısı və anası çətinliklə dolanaraq, ümidlərini ona bağlıyırlar. Oqtayın bu fədakarlığından uzaqlaşmağı pul qazanmaq üçün ailəsinə dolandırmaq üçün başqa gəlirli iş yerlərinə Səməd bəy getməyə təkid etsə də, heç nəyə nail ola bilmir. Onda yalnız bir amal olur – milli teatr – səhnə. O özünü xalqın övladı sayaraq köhnəliyə, geriliyə qarşı mübarizə aparmağı zəruri sayır. Öz doğmalarının çətinliklərini görsə də özünün ülvə amalından vaz keçməyəcək .

Həqiqətən də, Oqtay öz taleyini bu cür seçərək səhnə üçün böyük işlər görsə də, böyük bir vahidin kiçik bir parçasına çevrilərək cəmiyyət üçün “artıq adam” olur və həyat ona ardıcıl olaraq zərbələr vuraraq onu səfilə çevirir. Oqtayı ülvə sevgi ilə sevən Firəngizi belə mühit, meşşan cəmiyyətdə özünə uyğun nüfuz qazanmaq istəyən Oqtayı öz ailəsinə yaraşdırmayan Aslan bəy onu Oqtayın qarşısında sevgisini inkar etməyə vadar edir.

Məzlum cəmiyyətdə yeganə ümid yeri olan Firəngizdən də zərbə alan Oqtay mənən sınır, öz amalı uğrunda sərt mübarizə aparır, sürgün edilir və on il müddətində vətəninə səssiz-soraqsız qalır.

Yalnız on ildən sonra vətənə dönməyə Oqtay qardaş qayğısından məhrum qalan və bir müddət Firəngizdən maddi və mənəvi kömək alan, lakin dilənçi kökünə düşmüş bacısı Sevərdən, onun tək taleyi olan Firəngizdən, öz canından belə keçməyə razı olduğu yeganə amalı vətəndəki “teatr”dan, xalqından belə xəbərsizdir.

Bacısını sonradan tanıyan Oqtay dedi ki bir kəlmə onun peşmançılıq hissələrindən xəbər verir: “Zavallı bacım... Səadətini teatr qədər sevdiyim bu xalq bircə səni də yaşatmadı. Zavallı! Həyatın varlığını unutturduğu qiyamətin arasında üç şeyi düşünürdüm: bu zavallı xalqı, səni, bir də o bivəfanı ki, sevdim Fəqət səni mən çox bədbəxt etdim” [2,275]. Monoloqdan da aydın göründüyü kimi, acımasız, sinifli mübarizəli bir cəmiyyətdə “artıq adam”a çevrilən qəhrəman yenə də özündən əvvəlki

qəhrəmanlar kimi mübarizədən qalmır.

Mənən sındırıldıqdan sonra Oqtay səhnədən də uzaqlaşmaq istəyir, səhnə fədaisi olmur, səfil həyata üstünlük verir. Bacısının ağır durumunu gördükdən sonra o, yenə səhnəyə qayıtmağa razılıq verir. Lakin əvvəlki həmkarları Oqtayı milli teatr yaratmaq istəyən böyük bir fədakar kimi görmürlər. Özlərini Oqtayın dostları kimi təqdim edənlər onun teatr qayıdışından pul qazanacağı düşünərək səhnəyə qayıtmaq, bəziləri isə Oqtayı sənətdə rəqib kimi görənlər isə onu səhnədən uzaqlaşdırmaq istəyirlər.

Yaşadığı cəmiyyətdə heç bir ülvi hisslərin dəyərləndirilmədiyini onda baş verən sinfi mübarizənin çirkinliyini monoloqu ilə dilə gətirir: “Dostluq, qardaşlıq! Yaxşı dostlar hanı mənim bacım? Dostlar sizi arxasınca gəzdirən mən deyiləm, puldur, pul!”[2,273].

Özlərini Oqtaya dost, qardaş bilən Xanpolad, Səməd bəy on il ərzində bircə dəfə olsun onun bacısından xəbər tutmurlar. Lakin Oqtayın səhnəyə qayıdışından, pul qazanacağından xəbər tutaraq dərhal ona dostluqdan söz açirlər.

Şəkinski və Tamara Oqtaya öz uğurlarından borclu olmalarına baxmayaraq, pula satılıb ona yenə zərbə vururlar. Tamara Şillərin “Qaçaq” tamaşasında Amaliya rolunu oynayaraq Kral rolunu ifa edən Oqtay ilə məhz tamaşa zamanı bir səhnəni bölüşməkdən imtina edir. Burada Oqtayın monoloqu səslənir: “Səfil xalq! Nə Bağırırsan? Səndə sənətkar qadın yoxdur, varsa yarat, yaratmırsansa sus, uzan öl!”

Həqiqəti söyləyən Oqtay əslində cəmiyyətdə mübarizliyindən, lakin bacarmadığından söz edir. Bunu dilə gətirərək qəhrəmana çevrilən Oqtay eyni zamanda o dövrki cəmiyyət üçün “artıq adam”a çevrilir.

Oqtayın sözləri qarşısında laqeyd qala bilməyən Firəngiz milli qadın aktrisa kimi səhnəyə çıxır. Lakin Oqtay nə onu Şillərin yaratdığı Amaliya kimi, nə də özünü Kral kimi görür. O, səhnədə Şillərin qəhrəmanı kimi deyil, məhz real Oqtay obrazını oynayaraq, öz ideali, öz eşqi, öz taleyi, öz Tanrısından intiqam almağa söz verdiyi kimi öz sözünə əməl edərək Firəngizi öldürməklə bəşəriyyətə olan etirazını, mübarizəsini bildirir. Bu fikirlər monoloqla sona çatır: “Qoy bu şaşqın bəşəriyyət bir dəfə də olsa həqiqəti görsün, görsün ki, o bir heçdir. Sən özün də bir heçsən, yaratdıqların da! Bacarmırsansa yaratma, yaradırsan yaşat! Sən yaratdığın Firəngiz indi yoxdur, fəqət mən yaratdığım Firəngiz əbədidir. Kimdir müqəssir? Yaşadaraq öldürən, öldürərək yaşadan, sevərək parçalayan, parçalayaraq sevən əliqanlı səfillər padşahi Oqtay Eloğlumu?”[2,289].

Qəhrəman bəşəriyyətin yaratdığı və formalaşdırdığı, bəşəriyyətin mənən məhv etdiyi məsum insanları öz şəxsi intiqamına görə öldürür. O belə edərək bəşəriyyətə etiraz edərək onun yaratdığını məhv etmək üçün öz mübarizəsinin pik nöqtəsinə çataraq əliqanlı qatilə çevrilir. Əslində əsl qatil məzlum insanları mənən öldürən, məhv edən bəşəriyyətdir.

Oqtayın söylədiyi bu monoloq bizim vermək istədiyimiz fikirləri ümmümləşdirməklə köməyimiz olur: “Başqalarında səhnə, mədəniyyət, hər şey var. Bizdə yox! Yaşamaq istiyiriksə yaratmalıyıq”. “Xalq” və “mən”- bu iki söz bir yerə sığdırılmaz. Ya mən olmalıyam, mənim üçün xalq olmalıdır. Ya da o olmalıdır, mən olmamalıyam. Mən baxdım, ikinci yolu seçdim. O gündən mən Oqtay bir şəxsiyyət olmaq üzrə yoxdur. O böyük bir vahidin kiçik bir parçasıdır....!”[2,247]

Bu araşdırmada belə qənaətə gəlinir ki, nə qədər mübarizə əzmi güclü olsa da mühitləri kefli İngəndəri antiqəhrəman, Aydın və Oqtay Eloğlunu isə qəhrəmana çevirir. Digər tərəfdən, C.Məmmədquluzadə realizm nümayəndəsi olduğu üçün kefli İsgəndəribir növ antiqəhrəmana çevirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Baykan F. Nietzsche'nin fəlsəfəsi. İstanbul, Kaknüs yayınları, 2000

Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cild. II cild. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2005, 360 səh

Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cild. III cild. Bakı, “Şərq- Qərb”, 2005, 368 səh.

Əhmədov B.B XX yüil Azərbaycan Ədəbiyyatı: mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2015, 560 səh.

Kazımoğlu M. Folklor həm keşmiş, həm də bu gündür: “Ədəbiyyat” qəzeti, 26 iyun 2014-cü il.

Məmmədquluzadə C. Əsərləri. Dörd cild. I cild. Bakı: Öndər, 2004, 664 səh.

Tevfik, B., Nəbil, A. Süleyman. Nietzsche'nin Hayatı və Fəlsəfəsi, Babil Yayınları, İstanbul, M.2004.

Açar sözlər: XX əsr, “artıq adam”, qəhrəman, antiqəhrəman, sosial mühit.

Key words: XX century, “superfluous man”, hero, anti-hero, the social condition.

Ключевые слова: XX век, «лишний человек», герой, антигерой, социальное состояние.

XÜLASƏ

Bu araşdırmada XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı dramaturgiyasında önəmli yer tutan C.Məmmədquluzadənin “Ölülər”, C. Cabbarlının “Aydın” və “Oqtay Eloğlu” əsərləri araşdırmaya cəlb edilmişdir. Araşdırmadan gələn qənaət ondan ibarətdir ki, daxili mübarizə əzmləri çox olsa da mühitin təsiri ilə kefli İsgəndər – antiqəhrəman, Oqtay Eloğlu və Aydın isə qəhrəmana çevrilir.

Это исследование является важной частью драмы азербайджанской литературы XX века, написанной Дж. Мамедгулузаде «Мертвые» Джаббарлы «Айдын» и «Октай Элоглу» были вовлечены в исследование. Результатом исследования стало то, что Александр, находящийся под влиянием окружающей среды, является антигероем, а Октай Элоглу и Айдын становятся героями.

SUMMARY

This study is an important part of the drama of Azerbaijani literature of the twentieth century, written by J. Mamedguluzade "The Dead" Jabbarly "Aydin" and "Oktay Eloglu" were involved in the study. The result of the study was that Alexander, who is under the influence of the environment, is an antihero, and Oktay Eloglu and Aydin become heroes.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva